

डॉ. राधाकृष्णन् , मेहता आणि ग्लासेनॉप ---

ब्राह्मणग्रंथ वेदांग आहेत हे निश्चित पण उपनिषदे मात्र वेदाना अनुकूल नाहीत. वेदप्रामाण्याबाबतीत ती दुतोंडी धोरण स्वीकारतात. एकीकडे वेदांच्या मैलिकतेला मान्यता देतात तर दुसरीकडे परम सत्य अशा दैवी ज्ञानापेक्षा वैदिक ज्ञान कमी दर्जाचे असून वेद मुक्ती देण्यास असमर्थ आहेत असेही सांगतात. नारादाच्या विधानाप्रमाणे ऋग्वेद, सामवेद आणि यजुर्वेद यांच्या अभ्यासाने केवळ मंत्राचे व विधिशास्त्राचे ज्ञान होते, आत्मतत्त्वाचे नव्हे! माणङ्क्य उपनिषदात, वेदातून प्राप्त होणारी विद्या निम्नस्तरीय आहे असे स्पष्ट म्हटले आहे. कठ उपनिषदकाळी वैदिक धर्माला विरोध करणा-या दार्शनिकांचा सद्भाव आढळतो. पण याचा अर्थ तत्पूर्वीच्या काळी वेदविराधी दार्शनिक विद्यमान नव्हते असा नव्हे !

आणि हा पारंपारिक विरोध आकस्मिक नसून तो ऋषभसंस्कृतीचाच परिपाक होय. याच विरोधातून उपनिषदामध्ये ब्रह्मजिज्ञासा निर्माण झाली. तरीही त्यात वेदांचे प्रामाण्य स्वीकारून त्यातील ज्ञानाला मात्र निम्नस्तरीय गगध्यात आले. उपनिषदांनी आध्यात्मिक सिध्दान्ताचे प्रतिपादन तर केले, परंतु वैदिक क्रियाकाण्डाला मात्र विरोध केला नाही. उलट त्या क्रियाकाण्डाला उच्चस्तरीय आध्यात्मवादाशी सांघण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला. परिणामी भगवद्गीतेत आणि अनंतरकालीन उपनिषदामध्ये परस्पर विरोधी सिध्दान्ताचे मिश्रण झालेले आढळते. अशा आध्यात्मवादाला जैनधर्माचा मुख्य आधार होता. जेव्हा इन्द्रादिकांना देवतोचे स्थान मिळून त्यांची पूजा होऊ लागली. तेव्हा पुनः एकादा वैदिक धर्माला स्थिरावण्याचा प्रयत्न झाला. फलतः रामायण व महाभारत उदयास आले आणि राम व कृष्ण यांना अवताररंची पतिष्ठा प्रप्त झाली. या परिणमनामुळेच महाभारतातील ऋषभसंस्कृतीचा प्रभाव नजरेस येतो.

76.

यावर आधारित.

अशा साम्यावरुन जैनधर्म उपनिषदातून निघाला असून तो हिंदूधर्माचा एक क्रान्तीकारी सुधारक पंथ आहे असा समज करुन घेणे मोठा भ्रम होय. श्री नर्मदाशंकर देवशंकर मेहता आपल्या ‘उपनिषद - विचारणा’ या ग्रंथात (पान २०१) म्हणतात---

उपनिषदोंना छेवटना भागमा वेदब्राह्मण विचारवाला साधुओना आचार- विचारे अरण्यवासिओंमा पेटेला जणाय छे, अने तेमां जैन अने बौद्ध सिध्दातोंना प्रथम बीजे उग्यां होंय एम जणाय छे। उदाहरण तरीके “सर्वाजीव ब्रह्मचक्रमां हंस एटले जीव भमे छे, जीवघन परमात्मा छे, जीव जे जे शरीरमां प्रवेशे छे ते ते शरीरमय थई जाय छे, केटालक परमहेसो निर्ग्रन्थ अने शुक्लध्यान परायण हता।” आ विगेरे उपनिषद् वाक्यां श्री महावीर पूर्वगाभी निर्ग्रन्थ साधुओना विचारोना पूर्वरूप छे। जैनोंना आद्य तीर्थकर ऋषभदेव आ वर्गना निर्ग्रन्थ साधु हता। अने वाचळ्यां तेमने हिंदुधर्मिओने विष्णुना अवतार मान्या छे।’

तसेच जर्मन विद्वान ग्लासेनॉप आपल्या जैनधर्म (Jainism) नावाच्या ग्रंथात प्रा. हर्टलच्या साक्षीने खात्री देतात की--- ब्रह्मलोक आणि मुक्तिविषयक जैन सिध्दान्त उपनिषदातील कल्पनापेक्षा वेगळा आहे. दोन्ही समान असणे शक्य नाही. दोन्हीमध्ये जो साम्य आढळतो. तो केवळ शाब्दिकच आहे. या अभिप्रायाची सत्यता प्रसिद्ध इतिहासज्ञ स्व. म.म. गौरीशंकर हीराचंद ओझाजीच्या साक्षीने अधिक खोलवी रुजविल्याशिवाय राहणार नाही

“ बौद्ध और जैनधर्मके प्रचारसे वैदिकधर्मको बहुत हानि पहुंची। इतना ही नहीं किंतु उसमें परिवर्तन करना पड़ा और वह नये साचेमें ढलकर पौराणिक धर्म बन गया। उसमें बौद्ध और जैनोंसे तिलती धर्मसंबंधी बहुतसी नई बातोंने प्रवेश किया। इतना ही नहीं, किंतु बुद्धदेवकी गणना विष्णुके अवतारोंमें हुई और मांसभरक्षणका थोड़ा बहुत निषेध करना पड़ा । ”

-- राजपुतानेका इतिहास, प्र० खण्ड, पृ. १०-

११.

मेजर जनरल जे. सी.आर. फर्लांग ---

यांचे अभ्यासपूर्ण विधान अगदी हृदयग्राही आणि विचारप्रवर्तक आहे---

‘ उत्तर, पश्चिम आणि उत्तर-मध्यभारत इ. सनपूर्व १५०० ते ८०० वर्षांपर्यंत- खरे तर अज्ञात कालखंडापासून तुराणी लोकांच्या अधीन होता त्यांनाच द्रविड ओही संबोधण्यात येत असते. त्यांचयामध्ये वृक्ष-सर्प- लिंगपूजा रुढ होती. पण त्यांच्याबरोबर त्याच काळी संपूर्ण उतारापथामध्ये एक पुरातन व अंत्यत संघटित धर्मही प्रचलित होता. तो दर्शनशास्त्र, आचारधर्म आणि उच्चतम तपश्चर्या यात श्रेष्ठ असून त्याचे नाव जैनधर्म असे होते. ब्राह्मणधर्माने आणि बौद्ध धर्मानेही संयमनाचे प्राथमिक स्वरूप स्पष्टात: त्यापासूनच स्वीकारले आहे. इ. सनपूर्व ८-९ व्या शतकात होऊन गेलेल्या इतिहासामान्य पार्श्वनाथ या २३ व्या जैन तीर्थकरांपूर्वी आणि वैदिक आर्य गंगेच्याच नव्हे तर सरस्वीताच्या खो-यातही पोहोचण्याच्या फारच पूर्वकाळी जैनाच्या २२ तीर्थकरांनी धर्मतीर्थाचे प्रवर्तन केले होते. ’

फर्लांगसाहेब शेवटी या निर्णयाला पोहोचतात की---- ‘जैनधर्माचा प्रारंभकाल शोधणे अशक्यच आहे.’

“ All upper, Western, north Central India was than say 1500 to 800 B.C and indeed from unknown times- ruled by Turanians, conveniently called Dravids and given to tree – serpent- phalic- worship. But there also then existed throughout upper India an ancient and highly organised religion, philosophical, ethical and severely ascetical viz. Jainism, out of which clearly developed the early ascetical features of Brahmanism and Buddhism. Long before the Aryans reached the Ganges or even Sarswati, Jains had been taught by some 22 prominent Bodhas, saints or Tirthankaras, prior to the historical 23 rd Bodha Parsva of the 8 th or 9 th century B.C It is impossible to find the beginning of Jainism.”

- Short Studies in the Science of Comparative Religion, Pp. 243-44 etc.

जैन क्षत्रिय आणि क्षात्रतेज

इतिहासप्रसिद्ध जैन सम्राटांबद्दल विनाकारणाच गैरसमज व अपवाद पसरविण्यात येत असतात. अलिकडील संशोधनामुळे दक्षिण भारतातील जैन सम्राटांना मात्र इतिहासाची मान्यता लाभू शकली. तीच स्थिती राजस्थान, गुजरात व माळवा येथील जैन वीर, राजे व महाराजे यांचीही आहे. तसेच विपुल शिलालेखांच्या बळावर खारवेल, संप्रती इत्यादी प्रतापी सम्राटांना जैन मानण्याशिवाय गत्यंतरच उरलेले नाही. पण त्याही पूर्वीचे बलाढय सम्राट प्रथम

महाराजे आणि मौर्य घराण्यातील चंद्रगुप्त आणि अशोक यांचा विषयीची तेढ शक्य तर चालू ठेवण्याचे किंवा वाढविण्याचे प्रयत्न चालू असतात. म्हणून या तीन प्राचिन सम्राटांवरील काही ऐतिहासिक अभिप्राय लक्षवेधी ठरतात. याशिवाय नाथ व लिंगवी राजवंश, वैशालीचे महाराज चेटक, सिंधुसोवीरचा उदायन, उत्तर आयुष्यात जैनधर्म स्वीकारणार मगधाधिपती बिंबीसार श्रेणिक व पूर्वायुष्यात कट्टर जैन असणारा अजातशत्रू कूणिक इत्यादी प्रागैतिहासिक काळातील मान्यवर सम्राट डोळ्याआड करण्यासारखे खास नाहीत. डॉ. डॉ. याकोबीसारख्या विश्वमान्य विव्दानाने आपल्या ‘जैन सूत्रग्रंथांच्या प्रस्तावने’ मध्ये अनेक प्रसंगी ते जैन असल्याची पुराव्यानिशी खात्री दिली आहे. भारतीय इतिहासाला पूरक असल्याने जैन साहित्याचा अभ्यास अटल ठरतो.

तसेच जैन अहिंसेमुळे भारतीय लढाऊ वृत्ती कमी झाली अशी व्यर्थ हाकाटी पिटविण्यात येत असते. पण त्यांना डॉ. आळतेकरांनी परस्पर दिलेले उत्तर किती समर्पक आहे !

नंद राजे

जैनधर्मच्या प्राचीनतमतेच्या व जैन साहित्याच्या ऐतिहासिक प्रामाण्यासाठी अत्यंत महत्वाचा ठरणारा आणि नंदराजे जैन होते व ते ऋषभजिनांची पूजा करीत होते हे स्पष्ट करणारा (जि. पुरी, प्राप्त ओरिया) येथील एक शिलालेख पहा ---

“ नमो अरहतानं, नमो सवसिधानं । ऐरेन महाराजेन
महामेघवाहनेन कलिंगाधिपतिना सिरिखारवेलेन,
वारसमे च वसे मानधं च राजानं वह (स) तिमित पादे
वंदापयति, नंदराजनीतं कलिंगजिनं संनिवेसं आग - मगधवसु
नयति.....।..... ”

या सविस्तृत दीर्घ शिलालेखाचा कडेपर्यंत सखोल अभ्यास करून पुरात्वज्ञांनी काढलेले निष्कर्ष वाचकांना उपयुक्त ठरतील.

डॉ. काशीप्रसाद जायसबाल तथा बै. चंपतराय --

“ But from the point of view of the history of Jainism, it is the most important inscription yet discovered in the country. It confirms the Puranic record and carries the dynastic chronology to era 450 B.C. Further it proves that Jainism entered Orrisa and probably became the state religion within hundred years after Mahavira. ”

-- J. B. O. R. Society vol. I I I, Pp. 448 etc.

याच लेखातील कलिंगजिन या मूर्तिविषयी बै. चंपतराय लिहितात -

“ This statue most probably dated back prior to Mahavira’s time and possibly even to that of Parshvanatha . ”

--

Rishabhadeva, P. 67.

सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य

जगप्रसिद्ध शिकंदर बादशाहाला भारताबाहेर पिटाळून लावणाऱ्या अत्यंत प्रतापी अशा या सम्राटाच्या जैनत्वासंबंधी पुढील ४ पुरावे लक्षवेधी आहेत --

(१९) डॉ. एफ. डब्ल्यू. थॉमस-

The testimony of Megasthenes would likewise seem to imply that Chandragupta submitted to the devotional teachings of Sramanas as opposed to the doctrins of the Brahmins.

Jainism or Early Faith of Asoka, P. 23.

(२०) डॉ. विन्सेंट स्मिथ-

I am now disposed to believe that the tradition is probably true in its main outline and that Chandragupta really abdicated and became Jain ascetic.

-History of India, P. 146.

(२१) रायबहादुर श्री नरसिंहाचार्य-

The hill which contains the foot-prints of his (Chandraguptas) preceptor is called Chandra Giri after his after his name and on it stands a magnificent temple called Chandra Basti with its carved and decorated walls, portraying scenes from the life of the great Emperor. He was a true hero and attained the heaven from that hill in the Jain of Sallekhana.

-Jain-Shasana, Pp. 307-308.

(२२) डॉ. काशीप्रसाद जायसवाल-

The Jain books of the 5th cen- A.D. and later Jain inscriptions claim Chandragupta as a Jain Imperial ascetic. My studies have compelled me to respect the historical data of Jain writings and see no reason why we should not accept the Jain claim that Chandragupta at the end of his reign accepted Jainism and abdicated and died as Jain ascetic. I am not the first to accept the view, Mr. Rice, who has studied the Jain inscriptions of Sravanbelgola thoroughly, gave VERDICT in favor if it and Mr. V. Smith has also leaned towards it ultimately.

-J. B. O. R. Society, vol. VIII.

सम्राट अशोक

आणि बुद्धधर्माचा भक्त म्हणून विख्यात असलेल्या सम्राट अशोकासंबंधीही कित्येक विद्वावानांचे मत, अशोकाशी निगडीत असलेल्या साहित्याच्या सूक्ष्म अवलोकनावरून, असे बनले आहे की, अशोकाच्या जीवनाचा जैनधर्माशी घनिष्ठ संबंध होता.

(i)इंडियन अँटिक्वेरीच्या ५ व्या खंडात म्हटले आहे की अशोक प्रथमतः जैनधर्मीय होता. नंतर तो बौद्ध झाला. अशोकाच्या प्रारंभीच्या शिलालेखात तो बौद्ध असल्याचा कोणताही पुरावा मिळत नाही. उलट त्यातील सैधान्तिक भावना जैनधर्मीय आहेत. देवांना पिय पियदसी ही उपाधी जैन ग्रंथातच आढळते. परंतु २२ व्या वर्षी लिहिलेल्या भावरा येथील प्रशस्तिलेखामध्ये मात्र राजाची उपाधी केवळ पियदसी एवढीच आढळते. तेथे देवांनां पिय नाही. शिवाय तो बौद्ध असल्याचे अन्य प्रमाणही स्पष्ट दिसतात. म्हणजे त्याच सुमारास तो बुद्ध इ गाला असला पाहिजे.

(ii) अहिंसेच्या पालनार्थं अशोकने ज्या नियमांचा प्रचार केला ते बौद्धापेक्षा जैनधर्माशी जास्त सुसंगत आहेत. त्यावरुनही तो प्रथमतः जैन होता असे सिद्ध होते. या मताचे समर्थन डॉ. थॉमस यानेही त्यांच्या Early Faith of Asoka या ग्रंथात केले आहे.

(iii) दिल्ली येथील अशोकस्तंभावरील प्रशस्तीमध्ये निगंठ या शब्दाने जैनधर्माचा उल्लेख केला आहे. अशोकने इतर संप्रदायावरोबरच निगंठ धर्मियांसाठीही धर्म-महामात्याची नेमणूक केली होती.

(iv) प्राणिदयेसंबंधीचा अशोकाचा आदेश बौद्धापेक्षा जैन सिद्धान्ताशी जास्त सुसंगत आहे अशी-

(२३) ग्रा. कर्ण यांचीही धारणा दृढ आहे-

His (Ashokas) ordinances concerning the sparing of animal life agrees much more closely with the ideas of heretical Janis than those of Buddhists.

- Indian Antiquary, vol. V,
Page 205.

(v) अशोक त्वं जैनधर्माचा प्रचार क अश्मीरमध्येही केल्याचा उल्लेख महाकवी कल्हणच्या राजतरंगिणी या संस्कृत ग्रंथातही आढळतो-

यः शान्तवृजिनो राजा प्रपन्नो जिनशासनम्।

पुष्कलेऽत्र वितस्तात्रौ तस्तार स्तूपमण्डले ॥ (तरंग. १/१०१)

मात्र येथे धर्मात्मा अशोक राजाचा उल्लेख सम्राट पदाने विभूषित केलेला नाही.

(vi) राजावलिकथे या कन्नड ग्रंथात आणि अबुलफजलच्या ऐने अकवरी मध्येही अशोक जैन असल्याचे प्रमाण मिळतात. (जैनशासन, पान ३०८-३०९).

जैनांचे देदिप्यमान क्षात्रतेज

अहिंसाधर्म अंगीकारुनही जैनांच्या क्षात्रतेजाला कमीपणा कधीही आलेला प्रत्यक्षात आढळत नाही-

(i) A braver soldier, a more devout Jain and a more honest man than Chamundaraya Karnataka had never seen.

- Medieval Jainism, P. 102.

(ii) स्मिथ आणि कनिंगहॅम यांनीही ज्या सुहलदेवाला जैन मानले आहे त्यानेच अखेर बहरिचमध्ये मुस्लिम सैन्याचा पराभव केला. मुसलमानांनी गायीची रांग समोर उभी केल्याने हिंदू सैन्य आणि स्वतः राजाही किंकर्तव्यमूढ होऊन स्तब्ध राहिले. अशा कठीण प्रसंगी जैनधर्मीय सुहलदेवाने अहिंसेचे सारभूत तत्व लक्षात घेऊन अत्याचारी यवनांचा फडशा पाढून विजय मिळविला (जैनशासन, पान ३१६). अशा अगणित ऐतिहासिक उदाहरणांवरुन-

(२४) डॉ. आळतोकरांनी निष्कर्ष काढला तो असा-

In the face of achievements of the Jain princes and Generals of this period, we can hardly subscribe to the theory that Jainsma and Buddhism were chiefly responsible

for the military emasculation of the population, that led to the fall of the Hindu India.

- The Rastrakutas and their Times, Pp. 316-17.

जैनांच्या अहिंसेमुळे मानवी वीर्य-शौयादी गुणांना मुळीच हानी पोहोचलेली नाही असा डॉ. आळतोकरांचा निर्णय अकस्मात टपकणे शक्य नाही. जैनधर्माच्या मौलिक श्रधेच्या व्यापकतेमधूनच त्याचा अवतार झालेला आहे. जैन आचारमार्ग केवळ निवृत्तीपर नाही. तो लढाऊ वीरासाठीही तितकाच प्रभावी आहे. यासंबंधी प्रसिध्द इतिहासकार स्मिथ महाशयांचा पुढील अभिप्राय लक्षात घ्या. ते जैनांचे आचारशास्त्र कोणत्याही जीवाला कोणत्याही अवस्थेत उपयुक्त असल्याची ग्वाही देतात-

Jain ethics are meant for men of all positions- for kings, warriors, traders, artisans, agriculturists and indeed for men and women in every walk of life. Do your duty and do it as humanely as you can. This, in brief, is the primary principle of Jainism.

- History of India, P. 53.

एक सर्वकष साक्ष

(२५) म. म. वैष्णवाचार्य स्वामी रामगिश-

इस देश में आजकल अनेक अल्पज्ञ जन बौद्ध मत और जैन मत को ओक जानते हैं, और यह महाभ्रम हैं। जैन और बौद्धों के सिध्दन्त को एक जानना ऐसी भूल है कि- जैसे वैदिक

सिधान्त को मानकर यह कहना कि वेदोंमें वर्णव्यवस्था नहीं है, अथवा जाति-व्यवस्था नहीं हैं...।

जब कि आदय खण्डनकार श्रीहर्षने स्वयं अपने ग्रंथ में बौद्ध के साथ अपनी तुलना की है, और कहा है कि हम लोगों से (याने निर्विशेषाद्वैत सिधन्तियों से) और बौद्धों से यही भेद है कि- हम ब्रह्म की सत्ता मानते हैं, और सब मिथ्या कहते हैं, परंतु बौद्धशिरोमणि माध्यमिक सर्व शून्य कहता है, तब तो जिन जैनों ने सब कुछ माना, उनसे नफरत करनेवाले कुछ जानते ही नहीं, और मिथ्या द्वेष मात्र करते हैं यह कहना होगा ।

मैं आपको कहौं तक कहूँ- बड़े बड़े नामी आचार्यों ने अपने ग्रंथों में जो जैन मत खंडन किया है वह ऐसा किया है कि जिसे सुन-देखकर हँसी आती है ।

मैं वैष्णव संप्रदाय का आचार्य हूँ . . . तो भी भरी मजलीस में मुझे यह कहना सत्य के कारण आवश्य हुआ है कि जैनों का ग्रंथ-समुदाय सारस्वत का एक महासागर है ।

जैन मत जबसे प्रचलित हुआ है ? जबसे संसार में सृष्टि का आरंभ हुआ है तबसे यही इसका सत्य उत्तर है । इसमें किसी प्रकार का उज्ज नहीं है कि जैन दर्शन वेदान्तादि दर्शनों से भी पूर्व का है ।

तबही तो भगवान वेदव्यास महर्षि ब्रह्मसूत्रों में कहते हैं-नैकस्मिन्संभवात वेदों में अनेकान्तवाद का मूल मिलता है । अनेकान्तवाद तो एक ऐसी चीज है कि, उसे सबको मानना होगा, और लोगों ने माना भी है । देखिये विष्णुपुराण, द्वितीयांश, अध्याय ६, श्लोक ४२ में लिखा है-

नरक-स्वर्ग-संज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तम ।
वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेष्योऽद्वाय च ।
कोपाय च यतस्तस्माद्वस्तु वस्त्वात्मकं कुतः ॥ ४२ ॥

**- Historical Facts About Jainism,
Pp. 50-51.**

परिशिंच्छ ५

महापुराणातील राजतंत्राची रूपरेखा

समीचीन दृष्टिकोण

आचार्य जिनसेनांच्या महापुराणातील राजनैतिक विचारधारणेसंबंधी जैन दृष्टिकोन कोणत्या स्वरूपाचा व कितपत प्रगत ठरतो याचा अभ्यास करण्यासाठी त्यांच्या जीवनमूल्यांचा, श्रद्धागुणांचा, आचार-विचारांचा आणि आम्नायप्रणालीचा संदर्भ सुसंगतपणे खोलवर जाणणे क्रमप्राप्त ठरते. त्याशिवाय आतताईपणाने बांधलेले सर्व तर्क स्वैर व निरर्थक ठरतात. धनाधर्म ततः सुखं पेक्षा जैनांची धारणा अत्यंत वेगळीच नव्हे तर धर्मादिष्टार्थसंपत्तिस्ततः कामसुखोदयः (५/१५), धर्मः कामार्थयोः सूतिः (२/३२), धर्मो हि मूलो सर्वासां धनधिदसुखसंपदाम (२/३३), सर्व प्रकारच्या ऐहिक वैभवाची प्राप्ती गुणानुष्ठानामुळेच होते. इच्छेची पूर्ती आणि विलासाची सिध्दी देखील धर्मामुळेच होत असते हा विचार निखालसपणे धनधर्म ततः सुखम्। या श्रद्धाप्रणालीपेक्षा आमूलाग्र वेगळा आहे. केवळ वर्णाश्रमपद्धतीपेक्षा अधिक महत्वाच्या मानवी धारणा येथे विपुल आढळतात. समाज-जीवनाच्या दृष्टीने त्यांना महत्वाचे आहे. सर्वोदयवादी श्रद्धांचा अंगीकार विश्वप्रेमाची निष्पत्ती, कर्तव्यभावनेची वाढ, मानवतेच्या समन्वयाची निकोप भावना इत्यादी सर्व आविष्कार हा जैनांच्या समीचीन दृष्टीचाच प्रभाव आहे. याच्या सर्वकष अभ्यासाला एक निश्चित दिशा लाभावी एवढाच मर्यादित हेतू येथे बाळगला आहे.

सीमांकन

(१) राजांचे ८ प्रकारे वर्गीकरण, (२) राजकीय सल्लागार व अधिकारी वर्ग, (३) प्रांत-ग्रामादी राज्यांग-रचना-विधान, (४) केंद्रीय शासनयंत्रणा, ग्रामशासन व स्वायत्तता (१६/१६८; २९/१२३ इ.), (५) कायदेकानू मंडळ, (६) सेनानिर्मिती व वर्गीकरण, सैन्यप्रकार, सेनानियोजन, स्वंघवार (१०/१९८; २९/६; ३०/३ इ.), (७) शस्त्रास्त्र-निर्मिती, आयुधप्रयोग, शिक्षण, युधशास्त्र, सामर्थ्याची आधारस्थाने, अमात्यकोप, बाह्यकोप, जनताकोप इ. तीन

भयस्थाने, संग्रामनीती, राज्यविस्तार, व्यूहरचना (३१/३६ व ७६; ४४/१०९, १११ व ११२), (८) श्रीग्रह (३७/८५) किंवा कोषसंरंभ, (९) गृहनीती (११/८१-८३; ४१/१३७), (१०) आरक्ष (Police) किंवा तलवर (४६/३०४), (११) दुष्टमनविधी (४२/४६, १६४ इ.), (१२) षाडगुण्य परराष्ट्रनीती (२८/२८; ४१/१३८-१३९; ४६/७२), (१३) दूत व गुप्तहेर (४/१७० इ.), (१४) गुप्तमंत्रणा (४३/२०२), (१५) शासनाची चार परिक्षेत्रे:राष्ट्रीय-सामाजिक-आर्थिक-नैतिक, (१६) राज्याभिषेक, युवराज, उत्तराधिकारी, सामंतवर्ग, राजन्यवर्ग आणि (१७) बंदिवैतालिकादी इतरेजन (१६/१९८ २२९ इ.) अशा राज्यशास्त्राच्या लहानमोठया अंगोपांगांच्या गुंत्यात न सापडता याठिकाणी फक्त प्रशासनशास्त्राच्या आधारभूत सिध्दान्ताचाच थोडक्यात आढावा घेतला आहे. जैन लेखकांनी भारतीय राज्यशास्त्राच्या आचारविचारामध्ये मौलिक वा आनुषंगिक; पारंपारिक वा प्रागतिक; परिसरात्मक वा परिक्रमात्मक भर कितपत घातली याचा सविस्तर विचार हा स्वंत्र अभ्यासाचा विषय आहे.

राजतंत्राची बैठक

जिनसेनाचार्यांनी महापुराणामध्ये राज्यशास्त्राचा विचार दण्डनीती किंवा राजतंत्र अशा दोन्ही संज्ञापदांनी पुरस्कृत केला आहे. राजतंत्रालाच राजविदया असेही म्हटले आहे (४२/३४). तेथेच त्याचे फलितही स्पष्ट केले आहे- राजविद्यापरिज्ञानादैहिकेर्थे दृढा मतिः । राजविदयेचे परिज्ञान झाल्याने ऐहिक पुरुषार्थासंबंधी बुद्धी व्यवहारामध्ये अधिकाधिक दृढ होत राहते. पण येथील राजतंत्र याचा अभिग्राय पाश्चात्यधारणेतील राजतंत्रासारखा नाही. त्याचा अर्थ राजाधिष्ठित शासनपद्धती (Monarchism) असा मुळीच अभिप्रेत नाही. दैवताधिष्ठीत, साक्षात दैवी किंवा परमेश्वरी अंशात्मक अगर सर्व सत्ता आणि संपत्ती स्वतःच्या मनःपूत इच्छेप्रमाणे वापरणारा व भोगणारा निरंकुश, उददण्ड, उन्मत्त किंवा स्वार्थाध राजा महापुराण-कर्त्याना मान्य नाही. तेव्हा येथे राजतंत्राचा अर्थ फक्त राजनैतिक विचारप्रणाली एवढाच आहे. राजाच्या संदर्भात प्रजाहितदक्षता या गुणाचे अधिष्ठान अकाटय आहे-

क्षतत्राणे नियुक्ताः स्थ यूयमादयेन वेधसा ।

(४२/२).

रक्षणाभ्युदयता येऽत्र क्षत्रियाः स्युस्तदन्वयाः ।

(४२/११).

तेषां समुचिताचारः प्रजार्थं न्यायवृत्तिता ।

(४२/१२).

परार्थबध्दकक्ष्यौ तौ पालयामासतुः प्रजाः ।

(११/५३).

नृपास्तस्मादयोनिजाः ।

(४२/१५).

स्वदुःखे निर्घृणारंभाः परदुःखेषु दुःखिताः ।

(९/१६४).

प्रजानां प्रीणनम् ।

(३/२११).

या अशा कर्तव्यपालनामुळे आणि अंगभूत गुणवैशिष्ट्यांमुळे काही आदर्श राजे शलाका पुरुष ठरले. त्यांना मानवी जीवनात मोठी महनीय पदवी प्राप्त झाली-

क्षत्रियास्तीर्थमुत्पादय येऽभुवन परमर्षयः ।

ते महादेवशब्दाभिधेया माहात्म्ययोगतः ॥

(४२/३५).

आदिक्षत्रियवृत्तस्थाः पार्थिवा ये महान्वयाः ।

महत्त्वानुगतास्तेऽपि महादेवप्रथां गताः ॥

(४२/३६).

भारतामध्ये राजतंत्राचा अभ्यास पुरातन कालापासून होत आला आहे. या राजतंत्रामध्ये राजा, राज्य आणि शासनसंस्था यांच्या संबंधीचे विचार प्रगट होत असतात. राजाची कर्तव्ये, शासनकर्म व कार्यवाही तंत्र, समाजव्यवस्था, सामाजिक संघर्ष आणि राजकीय संग्राम इत्यादी सर्व विषयांची गणती राजतंत्रातच होत असते. त्यातून खास जैन कल्पना नेमक्या ओळखून काढणे जरा कठीण कर्म आहे. त्यासाठी खोल विचारांची आणि निर्मळ दृष्टिकोणाची गरज भासते. महापुराण हा काही राज्यशास्त्रावरचा खास ग्रंथ नव्हे. पण त्याच्या जीवनव्यापी स्वरूपामध्ये राज्यशास्त्राचा विचार सहज सामावून गेला आहे. त्यात आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता व दण्डनीती अशा चार राजविद्यांचा खास उल्लेख आला आहे. (४१/१३९)

दण्डनीतीची व्याप्ती

या दण्डनीतीचा अर्थ प्राचीन भारताचे प्रशासन-शास्त्र असा घेणे सहज शक्य आहे. त्या पदाचा अर्थ फक्त Criminal Code असा संकोचित करण्याचे कोणतेच कारण नाही. कारण ही दण्डनीती सामाजिक आणि राजनैतिक संबंधाशिवाय व्यक्तिशः राजा, मंत्री, सेना, न्यायदान, शिक्षापद्धती इत्यादी क्षेत्रांतही परिव्याप्त आहे. मनूने (मनुस्मृति, ७/१८) तसेच व्ही. आर. आर. दीक्षितार (Hindu Administrative Institutions-Page १०) यानेही दण्डलाच राजा अथवा खरी शासनसंस्था मानली आहे. जीवनातील विराधनेच्या दमनक्रियेला दण्ड म्हणतात असा कामंदकाचाही अभिप्राय आहे. (डॉ. परमात्माशरण : प्राचीन भारत में राजनीतिक विचार एव संस्थाएँ, मीनाक्षी प्रकाशन, मेरठ, १९६७-भूमिका-पान २ वर उद्धृत). याच विचारप्रणालीला अनुसरून राजा व दण्ड शासनाची प्रतीके असल्याने व्यक्तिशः राजालाही दण्ड मानतात. आणि त्याच्या समस्त प्रशासनकार्याला दण्डनीती म्हणून ओळखतात. यास्तव दण्डनीतीचा अर्थ प्रशासनविद्या असा करणे जास्त संयुक्तिक व उपयुक्त वाटते. जिनसेनाचार्यांनी राज्यशास्त्राचे वर्णन दण्डनीतीच्या संज्ञेने देखील केलेले आढळते हे लक्षात

घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्याशिवाय अभ्यास अपुरा राहतो. राजा प्रजेचे पालन करतो आणि सर्वांकडून त्यांच्या त्यांच्या विहित कर्तव्याचे पालन करवून घेतो. म्हणून राज्यशास्त्राचे आणि समाजव्यवस्थेचे विविध नियम प्रचलित होत असतात. खरा राजा त्या नियमांची मर्यादा स्वतःलाही ओलांडित नसतो. म्हणून या विचारप्रणालीला दण्डनीती असे म्हटले आहे. समाजजीवन सुखी, समाधानी व संपन्न करणे व ती अवस्था चिरकाल टिकवून ठेवणे राजाच्या उपरोक्त नीतीच्या क्षमतेवर अवलंबून असते.

समतोलवृत्ती

राज्यामध्ये राजाचे महत्व शासनसंस्थेचा एक सर्वातिशायी प्रमुख या दृष्टीने सर्वकष आहे. चांगल्याचा स्वीकार आणि वाईटाचा परिहार करण्यासाठी योग्य दृष्टिकोणाची गरज असते, तशीच शासनसंस्थेत राजाची-स्वामीची-राष्ट्रप्रमुखाची गरज असते. चांगला राजा राष्ट्रहितामध्ये सदैव तत्पर राहतो. संरक्षण, प्रजेचे कल्याण, सदाचार, कुलीनता, दुष्टदमन, शिष्टानुपालन व त्यासाठी राष्ट्रबलाचा व न्यायसंस्थेचा वापर ही राजाची प्रमुख कर्तव्ये होत. अराजकता, अंदाधुंदी, स्वैराचार इत्यादी समाजघातकी घटनांचा निरास करणे हे राजाचेच काम. प्रजापालनामध्ये अति कठोर किंवा अगदी मऊ न राहता राजाने न्यायार्पित बुध्दीने समतोलवृत्ती राखावी असा स्पष्ट आदेश आहे (४/१६३). या जैन समताभावाची अनुवृत्ती जीवाच्या सर्व थरांमध्ये खोलवर शिरलेली आढळते.

आन्तर विजय

राजाने स्वराष्ट्रातील अव्यवस्था आणि परचक्रमचा व्याघात अशा सर्व प्रकारच्या अरिष्टांनाच नक्हे तर अंतरंगातील विकारभावांनाही जिंकले पाहिजे-

उभयेऽपि द्विषस्तेन शामिता भूतिमिच्छता ।

(४/१६४).

या पदामध्ये बाह्य शत्रूबरोबर मनोविकाररुपी अंतरंग शत्रूंचेही दमन करण्याच्या कर्तव्याला महत्व दिलेले आहे. ही गोष्ट लक्षणीय आणि महनीय आहे. राजाने धर्म, अर्थ, व काम या तीन पुरुषार्थामधील विरोध व संघर्ष टाळला पाहिजे (४/१६५). आपल्या बुद्धी चातुर्याने आणि आचार कौशल्याने त्रिवर्गामध्ये साहचर्य व मैत्रीभाव निर्माण करावा. विवेकाच्या बळावर याथातथ्य न्यायनिवाडा करावा (४/१६६). अशा नीतिचातुर्यामुळे मानवी जीवनातील सर्वच संघर्ष संपुष्टात येतो. हीच ती जीवनातील श्रेष्ठ नीती होय.

पंचविध कर्तव्य

तारुण्य, रूप, ऐश्वर्य, कुल, जाती आणि गुण इत्यादीची श्रेष्ठतम प्राप्ती करून घेऊन निरहंकारी राहणे राजाचे कर्तव्य आहे (४/१६७). राज्यवैभवाचा अहंकार व विषयसेवनामधील तल्लीनता राज्यपालनामध्ये अडथळे आणतात (४/१६८). अन्याय, अत्यधिक भोगविलास व अज्ञान या तीन दुर्गुणांचा तर दूरुनच त्याग करावा (४/१६९). राजाचे बाह्य शरीरही दिव्य, भव्य व सुंदर असावे (४/१७३ ते १७५). कुलानुपालन, मत्यनुपालन, आत्मानुपालन, प्रजानुपालन आणि समंजसपणा ही पाच राजाची प्रमुख कर्तव्ये आहेत (४२/४). महापुराणातील संपूर्ण बेचाळीसाव्या पर्वामध्ये या पाच क्षेत्रांतील प्रजाहिताच्या कर्तव्याचे सविस्तर विवरण आहे-

श्रेष्ठ परंपरा जतन करणे, प्रजापालनात न्यायवृत्ति राखणे, राजस्वाची (Tax) वसुली नीतीला धरून करणे, स्वतः भ्रष्ट न होता प्रजेला धर्ममार्गाचा अवलंब करावयास लावणे, तीर्थपरंपरेची थोरवी वाढवीत राहणे (४२/५ ते २८) म्हणजे कुलानुपालन होय.

मतिर्हिताहित ज्ञानमात्रिकामुत्रिकार्थयोः ।

(४२/३१).

ऐहिक आणि आगामी जीवनासंबंधी हिताचे आणि अहिताचे जे शुभ ज्ञान त्यालाच मती किंवा मेधा म्हणतात. आत्मकल्याणाच्या विरुद्ध आचरणाची जी बुद्धी निर्माण होते अशा

अनात्मबुद्धीपासून स्वतःचे रक्षण केल्यामुळेच पृथक्कीच्या अखंड संरक्षणाची पात्रता क्षत्रियाच्या अंगी बाणते (४२/४९). याशिवाय अखिल मानवाच्या कल्याणासाठी हेयोपादेयात्मक बुद्धीचे पावित्र्य राखणे आणि अविदया मिथ्याज्ञान व अतत्त्वामधील तत्त्वबुद्धी टाळून विवेकाची कास धरणे, तसेच कर्तव्याकर्तव्याची जागृतता व कामभोगक्षेत्रामधील विवशता टाळणे (४२/३१ ते ६०) इत्यादी सर्व मत्यनुपालनाचा विषय होय.

आत्मगुणांचा- व्यक्तित्वाचा विकास करणे, राजतंत्रातील कुटिल नीतीचा मनावर वार्झट संस्कार होऊ न देणे, आत्महिताचा विचार सुरक्षित ठेवणे आणि त्यासाठी लोकैषणा, पुत्रैषणा, धनैषणा इत्यादी प्रापंचिक व्यवहारापासून स्वतःच्या शाश्वत गुणांचे रक्षण करणे, शरीरपोषणाबरोबरच आत्मगुणविकासाकडे लक्ष देणे म्हणजे आत्मनुपालन होय (४२/४९ ते १३६).

प्रजेला जीवनानंदाचा लाभ घडविणे, प्रजापालनातील न्यायाची प्रतिष्ठा वाढविणे, दुष्टांचे दण्डन व शिष्टांचे पोषण करीत असताना मत्स्यन्याय बोकाळू न देणे आणि कोणाच्याही उदरनिर्वाहाला हानी न पोहोचेल याची जबाबदारी पत्करणे (३८/२५७ ते २५९), प्रशासन कार्यात सदैव अप्रमादी व दक्ष राहणे, सर्व प्रकारच्या उपद्रवांपासून प्रजेचे रक्षण करणे, त्यांच्या आजीविकांची सुधारणा करणे, एकनिष्ठ नोकरांना उत्तेजन देणे, प्रजाकल्याणाचा कार्यक्रम यशस्वी करणे, प्रशासन यंत्रणेतील अधिकारीवर्गावर चोख देखरेख ठेवणे, गुणी सेवकांना बढती देणे, चोरांचा बंदोबस्त करणे, राष्ट्रीय सांधनांची समृद्धी वाढविणे, ग्रामीण क्षेत्रांचा विकास करणे, सत्यनिष्ठा, दयाळूपणा, प्रजासहयोग इत्यादी राजसगुण वाढविणे, पाटबंधारे व दळणवळणाचे मार्ग उपलब्ध करणे, आपत्काळासाठी धान्यसंग्रह करणे इत्यादी नित्य, नैमित्तिक आणि राजकीय कर्तव्यात दक्ष राहणे, बुद्धीभेद निर्माण करणा-या ठग, धूर्त, हिंसक व बलिष्ठ गुंड इत्यादी अक्षरम्लेच्छांवर कडक नजर ठेवणे आणि त्यांच्याही आजीविकेची योग्य ती सोय करणे व विशिष्ट कार्यात त्यांना सदैव गुंतवून ठेवणे, त्यांचे दमन-दण्डन करणे, क्षात्रधर्माचे पालन तीर्थपरंपरेला अनुसरून करणे आणि सुप्रजेच्या भल्यासाठी जे जे शक्य असेल ते ते सर्व काही करीत राहणे अशा सुविशाल क्षेत्रातील राजानुयोगाला प्रजानुपालन म्हणतात (४२/१३७ ते १९८).

अन्याय हा विलयाचा मार्ग असल्याने तो टाळण्यासाठी बलाचा योग्य उपयोग आणि न्यायाची प्रतिष्ठा जाणणे, दुष्ट निग्रहण व शिष्टानुपालन, निःपक्षपाती वृत्ती, कुमार्गपरावर्तन, समदृष्टी इत्यादी राजयोगासाठी बुधीची विशुद्धी, निर्णयातील समतोलपणा, प्रशासनातील मानवता आणि व्यक्तित्वाची ओजस्विता यांबरोबरच सर्वातिशायी प्रभुता निष्कलंक ठेवण्यासाठी समंजसपणाची गरज फार मोठी असते. (४२/१६९ ते २०३). राज्यसंस्था ही मानवी जीवनातील सर्वस्पर्शी संस्था आहे. ती समंजसपणाशिवाय सांभाळणे कठीणच.

राजाचे पारंपारिक गुण

राजाला देश आणि प्रजा प्राणपेक्षा प्रिय असावी. प्रजापालनाच्या पात्रतेसाठी राजाने स्वतः निषिद्ध आचार अंगीकारु नये, सदैव प्रशस्त आचार-मार्गच अनुसरावा. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात (चौखंबा प्रकाशन, १९६२, पान ५३५) आभिगामिक, प्रज्ञा, उत्साह आणि आत्मसंपत अशा चार राजगुणांचा उल्लेख केला आहे. या सर्वच गुणांचा अंतर्भाव जिनसेनांच्या महापुराणातील पंचविध धर्मकर्तव्यामध्ये केलेला आढळतो. (१) क्षुद्र परिवार न बाळगणे, सामंतावर प्रभाव गाजविणे, शुद्धाचार, प्रियवादित्व, धार्मिकता, दूरदृष्टी इत्यादीना तेथे आभिगामिक गुण म्हटले आहे. (२) समरांगणावरील वीरतेसाठी शस्त्रास्त्रातील कुशलता व जीवनातील इतर मानवशास्त्रातील निपुणता, विवेक, सुसंगतपणा, चित्ताची दृढता इत्यादी क्षेत्रांतील क्षमतेला प्रज्ञागुण म्हटले आहे. (३) शौर्य, क्षिप्रकारिता, दक्षता, अमर्ष इत्यादी अभिभावांना उत्साहगुण आणि (४) वाक्पटुता, प्रगल्भता, स्मरणशीलता, समर्थता, उन्नतविचार, संयम, कार्यनिपुणता, शत्रुदमनातील क्षमता, स्वसेनेवरील प्रभुता, उपकार-अपकाराच्या प्रतिकाराची योग्यता, संधिकरणकुशलता, कोशासंपन्नता, प्रौढता, उदारता इत्यादी गुणांचा अंतर्भाव कौटिल्याने आत्मसंपदेत केलेला आहे.

याज्ञवल्क्यस्मृतीमधील राजधर्म प्रकरणामध्ये (श्लोक ३०९-३१०) अशाच स्वरूपाच्या राजगुणांचा उल्लेख आहे. आत्मविद्या व राजनीती या दोन्ही क्षेत्रांमध्ये प्रवीणता अपेक्षित आहेच. मनुस्मृतीतही अशाच गुणांची अनुवृत्ती आहे. पण या सर्वापेक्षा जिनसेनांचा विचार अधिक शास्त्रशुद्ध आहे. त्यात समाजवादाची आणि कल्याणकारी राज्यपद्धतीची बीजे अधिक खोलवर रुजलेली असून सदा डवरलेल्या त्या वृक्षसंपदेचा आविष्कारही फार विशाल आहे.

सामर्थ्यानुयोग

या सर्व कर्तव्यांचा आणि नृपगुणांचा योग्य आविष्कार होण्यासाठी तीन प्रकारच्या सामर्थ्याची नितांत गरज असते- (१) प्रभुता किंवा साधनसंपत्ती व सैन्याची समृद्धता, (२) ऊर्जा, आत्मवीर्य किंवा विक्रमबल आणि (३) मंत्रसामर्थ्य किंवा ज्ञानबल (११/१८९). राजाने या तीन बलांचे नित्य वर्धन करावे. याशिवाय या सर्व सामर्थ्याच्या योग्य व वास्तव विनियोगासाठी राजाने साम-दाम-दण्ड-भेदात्मक चार उपायांची योजना साम, भेद, दाम, व दण्ड अशा आनुपूर्वीने अवलंबावी (महापुराण, ८/२५३+टीका) म्हणजे सर्व शत्रुमित्रांवर प्रभुत्व स्थापणे व स्वामित्वाचा अनुभव घेणे सुकर व सुखद होते. आपल्या शत्रूंना व मित्रांनाही सदैव आपल्या अधीन ठेवण्यासाठी हे चार उपाय विहित आहेत. ते सर्व भारतीय संस्कृतीत सर्वत्र समानच आढळत असले तरी त्यातील परापरत्व आणि प्रयोगातील आनुपूर्वीचा विचार मात्र महापुराणामध्ये स्वतंत्रपणे प्रगत झालेला स्पष्टपणे प्रतीत होतो. तो लक्षणीय नव्हे तर अनुकरणीय आहे-

साम सर्वोत्तम, भेद मध्यम, दाम अधम तर दण्ड कष्टतम आहे. द्रव्यादी कशाचीही हानी न होता कार्यसिद्धी होत असल्याने सर्व उपायांमध्ये साम उत्तम ठरतो. कुलीन, कृतज्ञ, उदारचेता व बुद्धीवंत यांच्याशी व्यवहार सामप्रधान असावा. वाग्विलास हा या पहिल्या उपायाचा खरा आधार आहे. साम निष्पत्र झाल्यावर भेदाचा अवलंब करावा. परस्पर भेदभाव निर्माण करणे, शत्रूंना परस्पर झुंजवून त्यांची खच्ची करविणे ही भेदनीती होय. साम परस्पर मिलनासाठी किंवा आपण त्यांना मिळण्यासाठी तर भेद फूट पाढून शत्रूंना आपल्यात सामील होण्यास भाग पाडण्यासाठी अवलंबावयाचा मार्ग आहे.

तिसरा उपाय दाम किंवा दान होय. धनसंपत्ती किंवा अन्य भौतिक वस्तू देऊन बलिष्ठ शत्रूला प्रसन्न करून घेणे. यामुळे लोभी राजा स्वाधीन होतो. म्हणून भूमी, धनधान्य, कन्या, दासी, सहकार, सल्ला आणि अभयदान या मार्गाने शत्रूला अनुकूल बनविणे जमते. आणि जेथे साम, भेद व दाम हे तीन उपाय निष्फल ठरतात तेथे शेवटी दण्डाचा प्रयोग करावा. मात्र

दण्डाच्या प्रयोगापूर्वी आपल्या सामर्थ्याचा सारासार विचार करणे आवश्यक ठरते. दण्डाचा प्रयोग हीनशक्ती शत्रूवरच करावा, समर्थावर नव्हे !!

कार्यक्षेत्राची विशालता

क्षत्रियता म्हणजे केवळ शारीरिक सामर्थ्य किंवा रणांगणावरील शौर्य नव्हे ! तसेच जर समजले तर आजारपणात, अपघातात, म्हातारपणात, अपंगावस्थेत क्षत्रिय व्यक्ती कःपदार्थ ठरेल !! जैन क्षत्रियतेतील गुणवत्ता शारीरिक व्याधीतही वाढविता येते. तिच्या आराधनेने जरामरणावर देखील विजय मिळविता येतो. म्हणून मुनिपर्यायातही जैन क्षत्रियानुयोग पूज्यच ठरतो. कारण त्याचा मूलाधार देहधर्म नसून आत्मवीर्य आहे. कर्मनाश केळ्यावर जशी अनंत इ आनाची तशीच अनंत वीर्यगुणाचाही संप्राप्ती सिध्द होत असते. हा अनंत वीर्यगुणच क्षत्रियतेचे परम अधिष्ठान होय. याला सोडून किंवा यापेक्षा वेगळ्या व विरोधी शक्तीना (Forces) आत्मगुणात किंवा मानवतेत स्थान नाही. म्हणून क्षत्रियता केवळ शारीरिक असू शकत नाही.

योगक्षेमासाठी षटकर्म-प्रवर्तनाला महत्व आहे. त्यातही असिकर्मच अग्रगण्य. म्हणूनच ती भ. ऋषभदेवांनी समग्र प्रजेला शिकविली. पण प्रत्यक्षात असिकर्म सेवेसाठी (१६/१८१) ज्या पात्र आणि समर्थ लोकांची नियुक्ती झाली (१६/२४३) तो श्रेष्ठ वर्ग म्हणजे क्षत्रिय होय. सर्वच पुरुषार्थांची समग्र सिद्धी म्हणजेच त्यांच्या पात्रतेचा आणि गुणवत्तेचा निकष होय-

लोकाग्रवासस्त्रैलोक्यशिखरे शाश्वती स्थिती: |

अशेषपुरुषार्थानां निष्ठा परमसिद्धता ||

(४२/१०७).

या श्लोकात काही केवळ मुक्त जीवाची व्याख्या दिली नाही. ज्यांना कोणताही पुरुषार्थ अपवर्ग नसतो, ज्यांची निष्ठा आणि परिसमाप्ती समग्र पुरुषार्थ क्षेत्रात सर्वकष असते त्यांनाच या लोकामध्ये अग्रिमता लाभते. तेच त्या अत्युच्च स्थानी शाश्वतपणे टिकू शकतात !

रक्षणधर्माला वाहून घेतलेल्या क्षत्रियांना आत्मवीर्यापासून दूर कसे राहता येईल ? कोणत्याही विनिपातापासून जीवाला व आत्म्यालाही वाचविणे हा तर मूलधर्म (२/३७). सर्व प्रकारच्या अपायांपासून रक्षण करून जो अधःपतनापासून जीवाचा उद्धार करतो तोच धर्म आणि तोच क्षत्रियही. दोन व्याख्या व्यंजनतः भिन्न वाटल्या तरी हेतूतः एकच आहेत ! अशा एकरुपतेचे सच्छ उदाहरण म्हणजे तीर्थकरत्व होय. म्हणून सर्वच तीर्थकर क्षत्रियधुरंधर असूनही प्रकृत्याच धर्मधुरंधरही असतात. जैन क्षत्रियता समग्रपणे अशी दिव्यानुभावी आहे !!

म्हणूनच जैन राज्यसंस्थेचे कार्यक्षेत्र सुविशाल आहे. शांतता, सुव्यवस्था, सुरक्षा आणि न्यायदान या चौकटीतील आधुनिक राजतंत्राबरोबरच धर्मपालनही राज्यसंस्थेचे एक अविभाज्य अंग आहे. कारण मानवी गुणधारणेसाठी धर्मासारखा दुसरा आधार उपलब्ध नाही. राजा हा (१) कायदा व सुव्यवस्थेचा रक्षक असणे; (२) शेती, व्यापार-उदीमद्वारे अर्थोत्पादन तथा खानी-वन-नदी-तलाव इत्यादी साधनांचा विकास करून राष्ट्रीय अभ्युदयाचा प्रबंधक ठरणे; (३) समस्त भौतिक कल्याणाचा संवर्धक बनणे; (४) समग्र जीवनकलांचा अधिष्ठाता होणे अशा आवश्यक चार क्षेत्रांशिवाय (५) अखिल भूतमात्रांची हितचिंता वाहणे; (६) धार्मिकतेची व नैष्ठिकतेची प्रेरणा निर्माण करणे आणि (७) अध्यात्ममार्गातील अभिभावकाचीही भूमिका पार पाडणे त्याला श्रेयस्कर ठरते. अशाप्रकारे विकासशील जीवनाच्या सर्वच बाजूंचा अंतर्भाव राजाच्या कर्तव्यक्षेत्रात केलेला आढळतो.

हिंसानाश टाळून सर्वांच्या हितसुखाची वृद्धी करणे, दयाभाव बाळगणे, दुर्बलांना बलप्रदान करणे ही राज्यसंस्थेची प्रधान कर्तव्ये होत. अशी कल्याणकारी राज्यसंस्था मानव्याचे प्रतिक आहे. दण्डसंस्था तिचे सर्वश्रेष्ठ सामर्थ्य आहे. राजाचे बळ हे सर्व दुर्बलांचे बळ असल्याने त्याहून दुसरा कोणीही सबल ठरु शकत नाही. म्हणून मत्स्यन्यायाचा आपोआप परिहार होतो. मानवी जीवनातील सार्वत्रिक कल्याणाची ही किमया जैन संस्कृतीने मुळारंभापासूनच साध्या केली आहे. तिची प्रकृतीच सर्वोदयी आहे ! दण्डप्रयोगाच्या समंजस आविष्कारातूनच राज्यसंस्थेमध्ये इंद्रस्थान व यमस्थान अशा दोन प्रकारच्या व्यक्तित्वाची कल्पना साकारली (५५/१०). दण्डधारण करण्याची पात्रता आचार्य जिनसेनांनी-

लोकस्य कुशलाधाने निरुदं यस्य कौशलम ।

(३१/१००).

या शब्दात सांगितली आहे. दण्डधारणा ही कुशलसाधनाच आहे.

आत्मप्रभाव

सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी लागणारी दूरदृष्टी, तत्वबोधासाठी उत्सूक्त अंतर्दृष्टी आणि राज्यावरील प्रभुता विद्यु राहण्यासाठी आत्मप्रभाव सतत वाढविण्याची गरज असल्यामुळे राजालाही निश्चितपणे आध्यात्मिक अधिनेत्याची गरज लागतेच. ह्या अधिनेत्याचे स्थान राजकीय नेत्यापेक्षा उच्च असते. कारण तो विश्वगुरु केवळ राष्ट्रनेता नव्हे तर मानव्याचा नेता असून सकलांग जीवनदर्शी असतो. या दृष्टीने भरतचक्रीला ऋषभनाथांचे मार्गदर्शन सतत मिळत राहिले. राष्ट्रनेता निरंकुश बनत चालला आणि त्याला सांभाळण्यासाठी विश्वगुरु नसेल तर राष्ट्रात गैरव्यवस्था व पुढे मत्स्यनीती बळवते. दण्डशक्तीच उददण्ड बनते आणि प्रजेनेच त्याचे दमन करण्याचा उलटा प्रसंग उदभवतो. तेव्हा हा अनवस्था प्रसंग टाळण्यासाठी आणि मानवी शांतता अभंग राखण्यासाठी दण्डशक्तीलाही मार्गदर्शकाची नितान्त गरज असते. ते कार्य सर्वाभिभावक विश्वगुरुशिवाय दुस-या कुणालाच निभत नाही. अशा व्यवस्थेच्या अपात्रतेमुळे किंवा अभावामुळे युरोपात ज्या प्रसिद्ध राजक्रमात्या झाल्या तशा प्राचीन भारतात इ गाल्या नाहीत. हाही प्रभाव भारतातील या आदिम राजतंत्राचाच असावा ! राजनैतिक विचारामध्ये जैन विचारवंतांनी साधलेला विशालपणा व उच्चता यांचा संगम आणि भारतीय राजतंत्रात त्यांनी घातलेली भर दुर्लक्ष करण्याइतकी कमी प्रतीची खासच नाही.

वैशिष्ट्ये

मानव्याच्या दृष्टिकोणातील विशालपणा आणि उच्चता यांचा सुरेख संगम साध्य करून जैन विचारवंतांनी लोकतंत्रात्मक स्वरूपापासून अखिल जीवतंत्रात्मक जीवनपद्धतीपर्यंत केलेली प्रगती विसरण्यासारखी किंवा अवलक्षण्यासारखी मुळीच नाही. व्यक्तिविकास आणि समाजकल्याण यांच्या विरोधी कात्रीत न सापडता त्यांनी साध्य केलेली दोन्ही क्षेत्रांतील उन्नती आदर्शभूत आहे. समाजजीवनाला आड न येता संपूर्ण व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आणि आत्मविकासाचा मार्ग मोकळा करण्यासाठी जैनांनी भारतीय राजतंत्रात घातलेली भर दुर्लक्ष करण्याइतकी कनिष्ठ खास नाही. या दृष्टीने मुख्यतः पुढील बाबीकडे लक्ष वेधते-

प्रजेशी एकरु प होण्यासाठी स्वात्मविजय, आत्मौपस्य दृष्टी आणि समताभावपूर्ण जीवननीती.

- (२) पुरुषार्थाच्या भूमिकेसंबंधी धनात धर्मम पेक्षा वेगळी जीवनदृष्टिं.
- (३) कल्याणकारी राज्याची बीजे रुजण्यासाठी पंचविध कर्तव्यातील मत्यनुपालनाची व आत्मानुपालनाची प्रगत धारणा.
- (४) सातिशयतेसाठी ज्ञानबलाची साधना आणि उपयोग.
- (५) साम-दाम-दण्ड-भेदात्मक उपाय-योजनेतील परापरात्वाची खास धारणा.
- (६) विकासशील जीवनाच्या सर्व बाजूंचा अंतर्भाव असणा-या सर्वोदयी जीवनतीर्थाच्या प्रतिष्ठेसाठी राजाच्या कर्तव्यक्षेत्राची विशालता.
- (७) प्रभुता सर्वातिशायी राहूनही ती निरंकुश व स्वार्थप्रेरित होऊ नये म्हणून आत्मप्रभाव आणि विश्वगुरुची प्रतिष्ठा.